

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

УДК930.2-028.16:343.813-0Я.74(430)"1941/1945"

Г. Г. Грінченко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ В НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ В УСНИХ ІСТОРІЯХ КОЛИШНИХ ДІТЕЙ-ОСТАРБАЙТЕРІВ

Статтю присвячено дослідженню специфічних рис реконструкції минулого в усних історіях колишніх дітей-остарбайтерів, яких разом з батьками було вивезено на примусові роботи до нацистської Німеччини в роки Другої світової війни. Для аналізу обрано два інтерв'ю, що були записані в рамках реалізації проекту німецького фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», присвяченого збору усних свідчень людей, котрі залучалися в роки війни до рабської та примусової праці.

Ключові слова: примусова праця, усні історії, нарративний аналіз.

Статья посвящена исследованию специфических черт реконструкции прошлого в устных историях бывших детей-остарбайтеров, которые вместе с родителями были вывезены на принудительные работы в нацистскую Германию в годы Второй мировой войны. Для анализа были выбраны два интервью, записанные в рамках реализации проекта немецкого фонда «Память, ответственность и будущее», посвященного сбору устных свидетельств людей, привлекавшихся в годы войны к рабскому и принудительному труду.

Ключевые слова: принудительный труд, устные истории, нарративный анализ.

The article refers to the specific features of reconstruction of the past in oral histories of former ostarbeiters' children, who were taken out to Germany with their parents for forced labour in the years of World War II. The main ideas and conclusions of article are based on the analysis of two interviews, recorded in 2005 in the frameworks of International Slave- and Forced Labourers Documentation Project.

Key words: forced labour, oral histories, narrative analysis.

Гігантська програма використання примусової праці іноземців, реалізована в нацистській Німеччині, останні двадцять п'ять років є однією з провідних тем вивчення історії і пам'яті про Другу світову війну. Це спричинено низкою чинників, у тому числі подальшим через півстоліття врегулюванням питання компенсаційних виплат цій категорії жертв нацистських переслідувань і викликана ним широка суспільно-політична дискусія. Сучасна історіографія проблеми використання в нацистській економіці примусової праці налічує сотні авторських і колективних монографій, збірників статей. У цих працях здійснено комплексний аналіз нацистської системи залучення до праці військовополонених і цивільного населення всіх окупованих європейських країн, а також окупованих територій Радянського Союзу; досліджено специфіку використання примусової праці в окремих регіонах і галузях нацистської економіки; вивчено особливості праці й побуту примусових робітників, зокрема й дітей польських і радянських робітників-остарбайтерів. З початку 2000-х рр. предметом наукового аналізу стала також проблема відповідальності й історії врегулювання матеріальних претензій жертв нацизму, у тому числі проблема компенсаційних виплат колишнім примусовим робітникам.

Значне місце в літературі, присвяченій темі примусової праці в нацистській Німеччині часів Другої світової війни, належить публікаціям мемуарного характеру. На пострадянському просторі з початку 1990-х рр. спогади колишніх примусових робітників, зокрема й вивезених до Німеччини у дитячому віці, друкуються і на сторінках газет та журналів, і в окремих збірниках, наукових та науково-популярних виданнях. Ці спогади публікуються як з ініціативи колишніх остарбайтерів, так і в рамках просвітницьких, освітніх і науково-дослідних проектів різних громадських

і державних фондів, інститутів і організацій, що шийують та здійснюють збір письмових і усних свідчень колишніх примусових робітників. Самі опубліковані спогади і записані усні історії останнім часом також стають предметом наукового аналізу, насамперед вивчення суб'єктивного виміру досвіду перебування на примусових роботах у Третьюму Рейху [3-10; 21-24].

У цій статті проаналізовано дві розповіді про дитячі роки, проведені в Німеччині, які ми записали у рамках реалізації проекту німецького фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», присвяченого збору усних свідчень людей, котрі залучалися в роки війни до рабської та примусової праці на території Третьюму Рейху. В цьому проекті взяли участь дослідницькі групи з 27 країн, зокрема США, Південної Африки й Ізраїлю. Згідно з рекомендаціями організаторів проекту дослідники проводили напіввідкриті нарративні автобіографічні інтерв'ю, побудовані за принципом послідовного чергування першої — відкритої, другої — пояснювальної і третьої, що містить відкриті питання, фази [28]. Україну в проекті представляли дві організації: Центр освітніх ініціатив (м. Львів) і Східний інститут українознавства ім. Ковальських (м. Харків) у співпраці з відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України. Наша група проводила інтерв'ю в Центральній, Східній і частково Південній Україні, за винятком півострова Крим. Половину інтерв'ю ми записали в містах (як великих, так і маленьких), другу половину — в районних центрах, селищах і селах. З 40 записаних інтерв'ю 23 належать жінкам, 17 — чоловікам. Середній вік опитаних на момент проведення інтерв'ю становив 82-84 роки, більшість з них народилася 1924, 1925 та 1926 р. і потрапила до групи примусових робітників, котрі масово вивозилися. Записано також одне інтерв'ю з жінкою-остарбайтером 1914 р. нар. і три інтерв'ю з тими, кому на момент примусового вивезення було менше 12 років (1933, 1936 і 1937 р. нар.). Дня аналізу в цій статті ми обрали два інтерв'ю: з Олександрєю Горевою, 1936 р. нар., і Євгеном Рудневим, 1937 р. нар., обоє мешкають у Києві і є російськомовними. Перше інтерв'ю записано на відео-, друге — на аудіоплівку, загальна тривалість становить дві години тридцять хвилин і три години десять хвилин відповідно. Підготовку і запис інтерв'ю здійснила науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України Тетяна Пастушенко.

Наш дослідницький підхід до аналізу усних історій передбачає вивчення інтерв'ю як нарративу і ґрунтується на таких засадах. По-перше, на особливостях усної історичної розповіді та її жанровій і сюжетній специфіці, викладених у працях А.Портеллі [15; 27]; по-друге, на секвенційному і реконструктивному підході й методи аналізу тематичного поля інтерв'ю, розроблених Г. Розенталь [28]; а також на розумінні усного інтерв'ю як конверсаційного нарративу і його структурному аналізу, запропонованому в працях Р. Гріла [2; 19; 20]. Ці підходи об'єднують розуміння нарративу як єдиного способу надання значення діям людини завдяки організації елементів існування індивіда в певне розповідне ціле. Ми також розглядаємо усний автобіографічний нарратив як результат вербашзації спогадів автобіографічного характеру, в аналізі якого ми враховуємо сучасні підходи, викладені у дослідженнях автобіографічної пам'яті особи [13; 18; 25].

У цій статті ми зупинимося на таких питаннях. По-перше, на виділенні тематичних пріоритетів, аналізованих основних сюжетних ліній і мотивів розповідей, а також на з'ясуванні «місця оповідача», який може перебувати як зовні, так і всередині розповіді, бути чи не бути її персонажем. Крім згаданих вище підходів до аналізу усної історичної розповіді, у вивченні цього питання ми орієнтувалися також на дослідницьку стратегію, запропоновану в роботі Т. Вороніної та І. Утехіна, вихідним пунктом якої є «внимание не только к тому, что рассказано, но и к тому, как, в каком контексте и почему именно так рассказано» [1]. По-друге, ми намагаємося з'ясувати місце, що посідають спогади про перебування в Німеччині в автобіографічному нарративі оповідачів, та значення, яке вони вкладають в описувані події, зокрема й з точки зору їх впливу на подальше життя. Тут ми враховуватимемо нарративні зусилля оповідачів зі створення образу події

¹ Східного інституту українознавства ім. Ковальських (м. Харків), керівник робочої групи кандидат іст. наук, доцент кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна Г. Г. Грінченко.

й образу самих себе як учасників цієї події, а також загальну модель самопрезентації й тематичне поле інтерв'ю. І нарешті, визначаємо специфіку артикуляції саме дитячих спогадів, пов'язаних із перебуванням на примусових роботах у нацистській Німеччині під час Другої світової війни.

Історична довідка Упродовж Другої світової війни на території Німеччини і окупованих Третім Рейхом областей у різних галузях і секторах економіки працювали 13,5 млн осіб, з яких 8,4 млн становили цивільні робітники, в тому числі 2,7 млн чол. — робітники з Радянського Союзу [29, S. 222]. За даними імперського Міністерства внутрішніх справ, наведеними у дослідженні Г. Шварце, станом на 20 червня 1944 р. в Рейху нараховувалось 75000 дітей чхтарбайтерів, 58 000 дітей поляків і 8300 інших дітей [30, s. 125]. Проте, на думку російського дослідника П. Поляна, враховуючи часті випадки нерестрації дітей у віці до 12 років, що цифру потрібно збільшити майже вдвічі [14, с. 8]. Найчастіше діти потрапляли до Німеччини разом з батьками, і якщо залучалися до примусової праці, то за місцем «працевикористання» старших членів сім'ї. Це могла бути і підсобна робота з прибирання табору при заводі чи фабриці, де працювали батьки, і важка праця в сільському господарстві нарівні з дорослими, а з кінця 1943 р. — участь у розбиранні завалів зруйнованих після авіанальотів будинків і вулиць. Що стосується віку залучених до праці дітей, то до кінця 1943 р. його нижня межа становила 14 років, а робочий день для них передбачався не більше чотирьох годин на день [14, с. 8]. Двадцять дев'ятого листопада 1943 р. розпорядженням гестапо було дозволено залучати до праці дітей у віці від 10 років, відповідною постановою від шостого січня 1944 р. їм передбачалося продовольче утримання нарівні з дорослими. П'ятого травня 1944 р. Головний уповноважений з працевикористання видав постанову про використання праці польських і радянських дітей понад чотири години на день [30, s. 127].

ІНТЕРВ'Ю З ОЛЕКСАНДРОЮ ГЕОРГІВНОЮ ГОРЕВОЮ

Біографічні дані. Олександра Георгіївна Горева (у дівочтві Дворниченко) народилась 1 квітня 1935 р. в Києві в родині Георгія Івановича Дворниченка й Олени Теодоршні Герц. Усього в сім'ї було троє дітей: доньки Лідія (1931 р. нар.), Олександра (1935 р. нар.) і Людмила (1937 р. нар.). Батько Олександри Георгіївни, мобілізований до армії, зник безвісти влітку 1941 р. (лише 1990 р. стало відомо, що він загинув у Кременчуцькому таборі військовополонених 1942 р.), а її саму з матір'ю і двома сестрами вивезли до Німеччини в жовтні 1943 р. До березня 1944 р. О. Горева разом із сестрами і матір'ю перебувала в трудовому таборі у м. Зольдау¹, де мати і старша сестра працювали на залізниці. З весни 1944 р. до весни 1945 р. сім'я мешкала у м. Люкенвальд, земля Бранденбург, у родички по лінії матері. Упродовж усього періоду перебування в Німеччині О. Горева не залучалася до примусових робіт. Після закінчення війни родина повернулася до Києва. У 1957р. Олександра Георгіївна одружилася із Володимиром Горевим, у 1958 і 1960 рр. у них народилися доньки Людмила і Світлана. З 1952 до 1990 р. О. Горева працювала на заводі «Арсенал», здобувши спеціальність інженера-диспетчера після закінчення оптико-механічного технікуму при заводі. Чоловік Володимир Горов помер 2000 р. Зараз О. Горева на пенсії, мешкає сама.

Інтерв'ю з О. Г. Горевою записано 22 грудня 2005 р., копія відеозапису і транскрипт інтерв'ю знаходяться в архіві Східного інституту українознавства ім. Ковальських, шифр зберігання: FL005.

Для міжнародного проекту International Slave- and Forced Labourers Documentation Project Олександра Георгіївна Горева погодилася дати відеоінтерв'ю, яке відбулося в Києві у неї в квартирі. Як і троє інших оповідачів, О. Г. Горева була попереджена про проведення інтерв'ю і мала чітке уявлення про його тему. У 2002 р. на запрошення Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. (м.Київ) Олександра Георгіївна брала участь у підготовці виставки, присвяченої радянським військовополоненим, надавши організаторам

¹ Сучасне м. Дзялдово в північно-східній частині Польщі. Визмок 1939/1940 рр. у Зольдау був організований пересильний *Durchgangslager* для військовополонених, реорганізований у цивільний *Arbeitserziehungslager* влітку 1941 р.

виставки документи і фотокартки своєї сім'ї, а також власні спогади, написані 2000 р. Таким чином, з одного боку, ми маємо справу із задалегідь продуманою розповіддю, підготовленою й апробованою як попередніми зустрічами і публічними заходами, так і досвідом роботи над письмовим текстом спогадів. З іншого боку, специфіка інтерв'ю як усної історії передбачає створення особливого джерела, що виникає під час комунікації дослідника й оповідача, формується у певному соціально-культурному контексті й детерміноване як цільовими настановами партнерів по інтерв'ю, так і низкою інших, у тому числі й тендерних, вікових, світоглядних настанов і пріоритетів. Своєю чергою, це зумогає особливу формальну структуру уявлень про минуле, в межах якої упорядковані погляди оповідача на історію в цілому і власний суб'єктивний досвід зокрема.

В інтерв'ю з О. Горевою така структура являє собою хронологічно послідовну автобіографічну розповідь, побудовану навколо єдиної сюжетної лінії — історії її родини. Основну розповідь — першу вільну частину інтерв'ю, що не переривається питаннями дослідника, — оповідачка присвятила переважно дитячим рокам і досвіду перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині, подавши подальший життєвий шлях дуже стисло. Ця особливість вирізняє більшість інтерв'ю, записаних нами у межах цього проекту, попереднє знання теми якого орієнтувало оповідачів більшою мірою на тематичну, ніж автобіографічну розповідь. Під час підготовки до аналізу інтерв'ю ми розбили текст його основної частини на послідовні епізоди, критерієм виокремлення яких став перехід оповідачки від однієї теми до іншої. В результаті ця частина інтерв'ю була представлена у вигляді сукупності таких тематичних блоків: довоєнне дитинство, початок війни і життя в окупованому Києві, перебування у Німеччині, повосенне облаштування в Києві, автобіографічне резюме.

Головним організуючим (композиційним) елементом першої частини інтерв'ю є розповідь про будинок, у якому народились і мешкали п'ять поколінь рідних О. Горевої:

«...жилими в усадьбе, я себе так, приблизительно... знаю, по этим всем документам, что первоначально был, значит, мой дед. Там родился Потом, значит, у него родились две дочери: моя бабушка, Екатерина Киричловна и ее сестра, Варвара Кирилловна, (вздыхает) Эх... Это уже, значит, будет, второе. Второе. Третье — это уже родился мой папа. Вот А, значит, (короткая пауза) третий и четвертой родилась я, пятой родилась моя дочка — одна и вторая. На Печерске, все на Козловке... Мы жили все, значит, вместе. То есть, папины родители: это значит, Екатерина Кирилловна и дедушка, Иван Андреевич Дворниченко».

Про те, що цього будинку вже немає, Олександра Георгіївна повідомляє на самому початку інтерв'ю, тим самим окреслюючи часові межі основної розповіді та її головну тематичну складову:

«Но. к сожалению, его уже нет. На месте, наших, вот именно на месте нашего домика, такого красивого, замечательного. Потому что все любовались, приходили к нам. У нас был маленький такой палисадник (вздыхает) Вот. (короткая пауза) Сейчас этот (короткая пауза) именно на площадке, там где были наши домики, два или три монстра выстроили (с возмущением). Архитектор, наверное, это не наш украинец, потому что испортил ландшафт нашего парка красивого, Мариинского, замечательного. Потому что эти монстры, они просто губительно действуют на всех, не только на меня. Я когда увидела, я думаю, что вообще, у меня разрыв сердца будет. Бог с ними! Это... Бог им судья!»

Під час інтерв'ю О. Горева кілька разів робила відступи про будинок, до якого родина Горевих по лінії матері поверталася двічі: після тимчасового мешкання у маленькому містечку Київської області й перебування на примусових роботах у Німеччині під час війни. Саме цьому мотивові повернення належить основна структурна і сюжетотворювальна роль в організації першої спонтанної частини інтерв'ю, котру, як уже згадувалось, оповідачка обмежила розповіддю про дитячі роки, війну, Німеччину і повернення на батьківщину. -

Перед війною батько О. Горевої отримав тимчасове призначення у м. Здолбунів, куди невдовзі переїхала і його дружина з дітьми. Про життя у цьому містечку Олександра Георгіївна

пам'ятає й розповідає дуже мало, і це єдина тема її спонтанної розповіді у першій частині інтерв'ю, де вона наводить епізод, пов'язаний з дитячими спогадами про батька. Якимось чотирирічна Олександра сама пішла на вулицю, щоб зустріти батька після роботи, викликавши своєю відсутністю переполох серед рідних і захоплення сусідів: «Ой, вы посмотрите, какая девочка бойкая! Сама и все, встретила отца!» Цей епізод зустрічі контрастно відтіняє подальшу розповідь про розставання з батьком: «...мы уехали, с отцом попрощались быстренько, как говорится, на вокзале. Вот. И все. После этого, мы уже больше не видели отца».

У Києві, крім родичів по лінії батька, до війни жили бабуся і прабабуся Олександри Георгіївни по лінії матері. Саме до них на час літніх канікул 18 червня 1941 р., попрощавшись із батьком на вокзалі, і поїхала мати О. Горєвої з трьома дітьми:

«Когда мама приехала оттуда, мы все приехали [из Здопбунова — Г. Г.], она пошла к бабушке, к своей матери. Еще не только жила бабушка Ната, мать моей матери, а еще и бабушка (короткая пауза) Таня. Вот. Это моя прабабушка уже. Вот. А она жила на Крещатике, 38 (короткая пауза). Наверное, потому что мама ее, поэтому она поехала к маме, а не к свекрухе. И мы жили до того дня, как вступил немец на нашу... «нашу Украину».

И когда немцы шли по Крещатику, все дети... ну все дети и не только дети, все выбегали и смотрели, как они по Крещатику маршем, строем немцы. И Конечно, я вот, мне вот так запомнилось, что некоторые были женщины, девушки с цветами даже встречали (многозначительно). Встречали с цветами. Бежали, цветы подносили. Мы стояли... мы дети, мы только стояли и смотрели...»

Зі структурного погляду подальша розповідь про окупацію Києва організована навколо повернення сім'ї «на Козловку» і мешкання там аж до вивезення в Німеччину. І якщо дитячі спогади про вступ німецьких військ до Києва лише констатують «як вони по Крещатику маршем», то перший емоційно насичений епізод розповіді про окупацію пов'язаний із втечею з підірваної центральної частини міста, з будинку батьків до бабусі й дідуся по лінії батька Олександри Георгіївни:

(«Через некоторое... через какой-то промежуток времени, »... значит, Крещатик стал взрываться... <...> и вот мама, значит пакует вещи какие-то... чтобы это... Одному сумку, второму — сумку, Милочка самая маленькая, она схватила своего Джоника, у нас был такой пупс Джоник (короткая пауза) — нер. Вот. Лидочка схватила кокой-то узел, я тоже — какой-то узел, и стали вниз, бегом бежать вниз, потому что взрывается, весь Крещатик взрывается (Вздыхает). Мама тоже какой-то клумачек еще, потому что мама знала, что все погибнет. Вот (вздыхает). <...> Выбегаем. Выбегаем, а у нас вот этот дом, значит, в котором мы жили, триде/ать восемь, у него такая арка была и железные ворота. И, значит, немцы раз — и закрыли железные ворота. Люди просят, дайте выйти, взрывается Крещатик, а они не пускают. Паника! Люди тачут'. Дети кричат! Мы тоже... мать нас держит всех троих вот так. «Возле меня! Возле меня». Стоим мы все. Все в таком состоянии страшно, что это передать невозможно. Но потом, это открывают эти ворота. Открыли ворота это... и люди (короткая пауза) бросали эти тюки, бросали все, чтоб только выбежать, чтоб только убежать. Потому что, а вдруг взорвется все это. (Вздыхает) Мама тоже наша... бегом, бегом, по Крещатику, кляцади (короткая пауза) Статна... <...> Прибежали мы к бабушке Кате. Бабушка Катя дома, дедушка Ваня. Вот. Прибежали мы. значит, все и бабушка Ната, и, беденькая, бабушка Таня приковывляла, потому что это... старенькая. Но все бежали, и все пришли на Козловку. И конечно, бабушка Катя приняла нас всех. Ну, это частный дом, у нее там три или четыре комнаты, поэтому она приняла нас всех. И мы стали жить, вот немцы стали взрывать Крещатик и мы были на Козловке. Все мы стали жить на Козловке, (пауза) Вот. Ну и, конечно, пошло такое страшное время, что передать это невозможно, это ужасно!»

Свою подальшу розповідь про життя в окупованому Києві О. Горєва вибудовує із менш розгорнутих епізодів і описів, коли вона розповідає про «традиційну» практику виживання мешканців окупованих міст завдяки походам у село «на менку», Про труднощі й небезпеки тих

тривалих походів, про голод, хвороби і смерть своїх близьких. У цих епізодах Олександра Георгіївна як дійова особа практично не бере участі, ця частина її розповіді зосереджена навколо досвіду матері, найпевніше пізніше переказаного, ніж побудованого на власних спогадах оповідачки. Саме мати ходила у село міняти речі на продукти, саме вона рятувала від голодної смерті й ховала трьох бабусь О. Горевоц котрі померли під час окупації. Ця особливість побудови окремих історій, пропущених крізь досвід матері й пов'язаних із передачею більшою мірою материнських, ніж власних переживань, зберігається і в тематичному блоці про перебування на примусових роботах у Німеччині. Тим характернішими виглядають з точки зору аналізу обраної оповідачкою стратегії розповіді й прагнення створити у слухача певний образ описуваних подій ті епізоди тематичного блоку про Німеччину, в яких не тільки розповідь ведеться від першої особи, але й сама оповідачка є головним героєм.

Тематичний блок про перебування на примусових роботах у Німеччині починається з трьох коротеньких повідомлень: про невдачу спробу виїхати з Києва, про облаву, під яку потрапила Олександра Горева з матір'ю, і про вивезення до Німеччини. Повідомлення про переїзд до Німеччини, на відміну від більшості розповідей колишніх примусових робітників старшого віку, вкрай стисле, з єдиним описовим розширенням побутового характеру:

«Всех — на вокзал! Всех туда на товарняки, всех закрывают вот так вот. (короткая пауза) Хе... (вздыхает) Инас везут в Германию. Мама из трема детьми, (пауза) Едем, не знаем, куда мы едем, (пауза) Делают там эти дырки. Я помню, в полу дырки делали, чтоб туда, как говорится, дети ходили, чтоб горшки... Но у нас там что-то было, какие-то ... или какие-то сосуды. Ну, едем мы, сколько там мы ехали, я тоже не помню».

Наступний за повідомленням про переїзд опис табору в м. Зольдау теж стислий: бараки, вишки, колючий дріт, залізниця, що проходила вдалині, й великі купи піску, наявність яких О. Горева пояснює спочатку як можливий застережний захід проти пожеж. У цих купках піску, як розповіла вона за кілька епізодів, і гралися діти: «никаких игрушек не было, ну что-то там лепили, какие-то дома...»

Однією з найбільш емоційно насичених постає історія хвороби меншої сестри, подана як і у випадку розповіді про окупацію, через переживання матері:

«...были такие случаи, когда дети болели, то они не возвращались уже в бараки. И все, неизвестно. Может немцы их уничтожали, а может от того, что (короткая пауза) или не лечили, и они умирали. Но были случаи. И мама очень боялась того, что она потеряет Милочку. Но Бог так дал, так сделал, что все-таки трое детей—все остались живы».

У цьому тематичному блоці саме мотив материнської *тривоги* (а не конкретної дії, як в «окупаційній» підтемі) є головним сюжетоутворювальним компонентом розповіді. Здебільшого навколо переживань і хвилювань матері вибудовує Олександра Георгіївна і наступні після опису табору п'ять коротких історій за власної участі. З точки зору структури розповіді вагоме значення належить першій історії, найбільш насиченій як емоційно, так і символічно. Цією історією починається і закінчується хронологічно послідовна низка нарративних сегментів інтерв'ю, кожен з яких має свій закінчений сюжет, у ролі героїні розповіді виступає дев'ятирічна Олександра:

«Но дети все равно издевались над нами. Дети я помню один мальчишка з... (короткая пауза) там вот такой (сурово) наверное, эсэсовец был, не наверно, а точно эсэсовец. Так он все время так (грозно): «Русские швайнэ рае! Русские швайнэ рае!» — так с презрением таким. А я... Ну, Лидочка наша, она вообще была очень такая нежная девочка, очень всего боялась. Старшая дочка. Ой, дочка, моя сестричка Она боялась, потому что мама говорила (эмоционально): «Никого не прогайте, никому ничего не говорите! Никому ничего это...» А я была такой бойкой это, девка такая была бойкая. Я вообще ничего не боялась. Я думала: «Если придут наши, так я тебя уничтожу!» (со злом). Такое у меня было, понимаете. Вот».

Позначивши себе як учасницю цієї історії, у наведеному уривку О. Горева лише підкреслює материнські наставлення і свої емоції, яким «даст волю» в заключній частині цього епізоду, до якого повернеться пізніше:

«Ия его один раз встретила на улице. Но он был большой мальчик. Ему было... Если мне было девять — десять лет. Мне десять не было, еще в сорок пятом году, когда мы приехали уже в Киев мне десять лет. Или восемь, нукогда... Таки... я так на него посмотрела и говорю... Вот так говорю: «Дойчланд, дойчланд - юбер алее. Дрались, дрались, ...» (Смех)

<...> И, сказала полностью это слово, понимаете. Но он на меня... он белый стал. Ион на меня посмотрел и вот так вот... Он бы меня убил вот сейчас (громко). Но я ему высказала все что хотела (спокойно). И мне было так легко. Легко тем, типа того, что я отомстила ему, за его оскорбления (плачет). Ой (вздыхает), ну, это дети — это вполне естественно. Вот...»

Ця розбита на частини історія, центральна у розповіді про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині, символічна з кількох поглядів. По-перше, з погляду вивчення значення, яке автор вкладає у подію, про яку розповідає, і свій досвід перебування в Німеччині в цілому. Для найяскравішого епізоду свого наративу Олександра Георгіївна обрала емке і дошкульне прислів'я явно не з дитячого репертуару (закінчення якого під час запису інтерв'ю вона посоромилась вимовити вголос), котрим підбила підсумок не лише власному перебуванню на примусових роботах, але й війні загалом. Велике значення має тут і сукупний образ антигероя розповіді. З одного боку, це «большой мальчик», тобто вже не дитина, чії образи Олександра Георгіївна виправдовує заключною реплікою епізоду: «ну, это дети — это вполне естественно». З іншого боку, характеристики «точно эсэовец», котрий «убил бы вот сейчас», відсилають скоріше до сукупного образу ворога-нациста, ніж описують реального підлітка-кривдника, який за віком міг бути членом гітлерюгенду, але не СС.

Значущість цієї історії полягає у її функціональних особливостях. Крім рамкового обрамлення всіх історій, у яких головною героїнею розповіді виступає оповідачка, про що згадувалося вище, структуроутворювальне значення тут має мотив відновлення справедливості. Його реалізація надає закінченості тематичному блоці, присвяченому війні та її місцю в автобіографічному наративі О. Горевої: висловлювання, від якого стало «так легко», компенсує не лише гіркоту дитячої образи, але й слугує символічним відшкодуванням усього періоду випробувань воєнного часу. (~

І нарешті, ця історія характерна з точки зору аналізу загальної стратегії самопрезентації, а саме позиціонування оповідачкою самої себе як сміливої і безстрашної, жвавої дитини, котра, попри заборону матері, може дозволити собі непослух (інша річ, що цей непослух ґрунтується на прихованій упевненості в безкарності, оскільки закінчення розповіді подано в контексті приходу «наших»). Психологічно важливим для оповідачки є схвалення власної дитячої сміливості (згадаємо наведений раніше епізод зустрічі батька після роботи, що також відбувся в контексті порушення заборони матері, але у викладі Олександри Георгіївни викликав захоплення оточуючих). У межах цієї історії в перший і єдиний раз оповідачка імпліцитно шукає необхідного схвалення в аудиторії (очікування реакції і сміх присутніх під час інтерв'ю виразно видно і чутно у відеозаписові), що підкреслює значення цього епізоду в його емоційно-психологічній складовій.

Із епізодів, розказаних О. Горевою і «вписаних» у викладену вище історію, наведемо приклад ще двох не менш емоційно і символічно насичених уривків, що дають уявлення не лише про характер нашої співрозмовниці й наративні зусилля зі створення у слухача образу самої себе, але й про образ описуваної події:

«Мама, конечно, все время, она меня все время держала за руку. Но когда я улавливала момент, то я моментально уходила, убежала и ходила и смотрела (короткая пауза) И вот я выбежала — едут эти танки, а я выбежала и кричу (растроганно): «Наши, наши! Русские наши! Я русская!» (плачет). А один меня подхватил (продолжает плакать), говорит: «Боже, ты смотри, русская! А как тебя зовут?» Я говорю: «Саня меня зовут, Саша меня зовут!» Вот. Он меня схватил, вот так вот... поднял и говорит: «Ну, ты посмотри, — говорит, — наша, русская!» Говорит: «ну ничего, — говорит, — мы все сделаем, чтоб ты была дома». «Ты где живешь?» Я говорю: «В Киеве. Я с Киева.» (короткая пауза, плачет)

«Ну и конечно, я вам скажу, очень много этих, вот наши эти, как только пришли, наши (короткая пауза) русские люди вот, они (короткая пауза) тоже начали ломить эти магазины (медленно и грустно). И, конечно, вот с этих магазинов, особенно наши, потому что там тоже были наши в лагерях, много тоже было русских. Они: «Все берите, все забирайте.» Ломали эти магазины. «Все забирайте! Колбасы, сыры — все забирайте! Берите!» И я тоже, вот (короткая пауза) ящик такой вот (показывает размер), такой вот — творог (короткая пауза) с изюмом. Творог с изюмом. Такой ящик, ну у них упаковка такая, такая хорошая. Он мне этот ящик, говорит: «Так, дочка, бери ящик!» А я жне могу дотащить. Я жне в состоянии, он большой (смеется). Я его, значит, это... я его тащила по асфальту. И дотащила! Дотащила! Мама мне говорит: «Боже, где ты была! Что ты! Тебя убьют другие...» А я говорю: «Никто меня не убьет! Я уже теперь же ж все. Я уже никого не боюсь. Я могу всех поубивать!» (смеется).

В останньому епізоді, крім чергового акцентування уваги на собі як учасниці цієї історії, Олександра Георгіївна певною мірою намагається виправдати доволі поширену практику пограбування німецьких крамниць дозволом, який отримала саме вона — дев'ятирічна дівчинка, котра з великими труднощами впоралася з важким продуктовим ящиком. Цю практику інформант загалом не засуджує, проте розповідає про неї як дозволена та ініційовану кимось стороннім, здійснену не з власної ініціативи, а тому що «все брали». Така позиція дає можливість оповідачці імпліцитно пояснити і вписати у власну розповідь наступний епізод, що відкриває останній тематичний блок, пов'язаний із поверненням сім'ї до Києва.

«Ну а потом дальше что было. Значит, было такое, что все таки люди приносили мамы моей и мама, очевидно, ходила, потому что там у нас были... (короткая пауза) я уже и забыла как ее фамилия. И фамилию ее тоже, тетю Марусю ту, помню, она тоже имела ребеночка маленького. Так она, эта тетя Маруся: «Так, идем! Елена Федоровна, пошли! Идем, там столько обуви, надо выбрать -мы голые и босые!» В общем, они тоже брат вещи. Эти... и обувь брали, и ткани брали. Все было открыто — и все берите. Немцы не брали, а мы все брали. Все мы брали, мамы все, как говорится, много брали...»

У цьому фрагменті О. Горєва знову переходить до основної лінії своєї розповіді — історії шіасної родини, і матері як головної дійової особи цієї історії. Тематично останній блок першої наративної частини інтерв'ю присвячений другому поверненню сім'ї в будинок «на Козловке», що цього разу було пов'язане із судовим позовом про поновлення у правах власності: повернувшись до Києва, вони виявили, що будинок зайняли інші люди, і до 1949 р. сім'я змушена була мешкати в кухні однокімнатної квартири у знайомої жінки:

«И мама моя пошла к ней в кухню, и мы жили у нее столько, пока месть мы, суд нам не отсудил нашу Козловскую улицу И когда суд отсудил нашу Козловскую улицу, вот тогда мы пришли на Козловку, и пришел исполнитель, и выселил эту... этих людей, мы стали жить на Козловской улице в нашем доме»

Благополучне завершення судового розгляду Олександра Георгіївна пояснює насамперед ставленням матері до документів, її «організованности н предусмотрительности». Всі свої документи матері О. Горєвої зберігала надзвичайно бережно:

- «И мамочка моя дала все документы, которые носила здесь (показывает на груди) всегда. Даже, когда этапом водичи нас в баню, раз в месяц, там еще в этом, да Она все равно носила, у нее бархатный мешочек был такой коричневый, все эти документы вот здесь носила. И если там, она моет, допустим. Милочку, то я сижу, держу, или там прикрываю чем-то. Все. Она была очень организованным человеком и очень предусмотрительным. Она знала прекрасно, что документы — это все!»

Велику роль у поверненні сім'ї у власний будинок відіграли і «хорошие добрые люди», котрі допомогли матері «и юридически, и морально, и физически». Загалом у своїй розповіді Олександра Георгіївна часто згадує тих, хто допомагав родині у складних обставинах чи

буквально рятував від смерті. Ці випадки пов'язані зі спробою організувати виїзд сім'ї із Києва восени 1943 р., коли розпочинались поголовні облави й у місті через наближення фронту склалася надзвичайно небезпечна ситуація, з допомогою хворій сестрі у таборі в м. Зольдау, коли одужати дівчинці допомогли принесені якоюсь жінкою ліки, з уже згаданою участю у повоєнному судовому розгляді й поверненні у рідний будинок. Своєю вдячністю усім, хто допоміг матері й родині вижити і прожити гідне життя, Олександра Георгіївна емоційно і пафосно закінчує основну розповідь:

«Но я еще раз говорю, что это только благодаря тому, что у мамы все документы остались, а второе, что все-таки есть люди порядочные и хорошие, которые помогли женщине, которая потеряла все (громко), и похоронила — все! и, как говорится, вырастила всех своих детей. Выдача их замуж прекрасно, э... достойно. Вот. Не стали они какими-то, понимаете, уличными женщинами, имели свои семьи, своих мужей, своих детей...»

З точки зору побудови основної розповіді привертає увагу те, що її заключний параграф складається із двох частин: у першій О. Горєва підбиває підсумок життєвого шляху матері, у другому — паралельно резюмує і свої прожиті роки:

«И сейчас (короткая пауза) я такая... я счастлива тем, что имею двух прекрасных детей, двух прекрасных дочерей, двух прекрасных зятьев, (короткая пауза) вот. У меня четверо внуков, прекрасных. Уже моя старшая внучка, Женечка, мне принесла мою чудную правнучку (улыбается), Полинуску: И, конечно, благодаря Богу, я очень счастлива. Очень довольна тем, что я (короткая пауза, вздыхает)... Что я живу, я люблю свою Украину, люблю свой Киев, вот. Это моя родина, не только моя, моих предков родина (громко), я ее обожаю. И свой Мариинский парк Я когда получаю пенсию, седьмого числа, я всегда иду в Мариинский парк (смеется) обнимаю деревья, или кланяюсь им, говорю: «Вы — это моя жизнь (плачет), моя молодость, мое детство», (пауза) Вот. Так что вот такие вот.. Может, что-то я не рассказала?»

Як і у випадку з іншими оповідачами — учасниками проекту, попереднє знання теми дослідження, присвяченого досвіду перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині, стало головною причиною того, що свій автобіографічний наратив Олександра Георгіївна завершила епізодом повернення на батьківщину. Незважаючи на прохання розповісти про життєвий шлях у цілому, переважна більшість наших партнерів по інтерв'ю, як ми уже відзначали вище, розцінювали саме досвід перебування в Німеччині як головну тему дослідницького інтересу. Тим більш значущою, на наш погляд, є наявність чи відсутність оцінок, які колишні примусові робітники лають цьому періоду власної біографії в першій основній розповіді, котру інтерв'юєр не перериває додатковими питаннями. У випадку аналізованого інтерв'ю ці оцінки відсутні повністю, крім як «очень страшным» своє перебування в трудовому таборі Олександра Георгіївна не називає. Немає в її розповіді й згадок про подальший вплив факту перебування у Німеччині на її особисту долю, труднощі, які виникли із повоєнним облаштуванням у Києві, вона вписує в досвід матері, а не власний. Лише у відповідь на пряме питання Олександра Георгіївна розповідає історію, у якій недвозначно демонструє своє ставлення до цього факту своєї біографії. Цю надзвичайно багату на значення історію, в якій у концентрованому і стислому вигляді (інколи лише декілька слів) міститься не лише особиста, а й «суспільна» оцінка перебування в Німеччині під час війни, ми наведемо повністю.

Интервьюер (далее — И.): А никаких у Вас таких инцидентов не было... Что вот вы были в Германии, как бы ... вот в детстве, в комсомол там...

Александра Георгиевна (далее — А. Г.): Были. Были. У меня много было инцидентов. Меня из комсомола выбросили (короткая пауза) в один прекрасный день.

И.: Вот расскажите эту историю.

А. Г.: В один прекрасный день, меня выбросили из комсомола. Почему выбросили из комсомола? Вот жила в нашем доме очень такая э... (короткая пауза) женщина. Знаю ее фамилию, э... Наталья Шановна Куц. (короткая пауза) Настоящая такая завзятая партейка (презрительно). Но она партейка, понимаете, есть разные партийные (короткая пауза) члены

партии. Есть коммунисты, есть партийные люди, есть работники, есть... (короткая пауза) разные есть люди. А она была из таких. Она приехала из эвакуации и сказала: «Я здесь наведу порядок!», (пауза) Она сама и не киевлянка, и вообще никогда в жизни не видела ни Киева ни... (короткая пауза) Украины не знала, что это такое, (короткая пауза) Кацапура такая (зло)..., из тех дальних этих (короткая пауза) мест, понимаете. Но она решила навести здесь порядок.

И вот. (пауза) Значит ...э, как то было так, что (короткая пауза). Сын у нее был. Ияс сыном, я ж вам сказала, у меня характер такой немножко такой, взрывной. Понимаете, вот такой вот (короткая пауза). И девочкой была и ребенком была, мне что-то хотелось и видеть больше, и я всегда вникала в разговоры. Еарт несправедливо, я начинала спорить с людьми — вот так вот. Не конфликтовать, но как-то защищать, понимаете, вот такая. И вот этот вот молодой человек, он был старше меня на несколько лет. Ипо-моему, что-то такое было, что я с ним (короткая пауза), стычка была. Была драка: я и он. Ну, естественно, он меня на два или на три года старше, и естественно он мне дал и по физиономии хорошенько. Но и я тоже что-то отдала. И они подали на меня жалобу (короткая пауза). Что я, такая-сякая, приехала из Германии, еще и драку устраиваю изто... Изноете (обижено) — меня разбирали.

И.: Разбирали в школе?

А, Г.: Разбирали и сказали, что это такое мелкое хулиганство (короткая пауза). И да, действительно, надо наказывать за мелкое такое хулиганство, (короткая пауза) Но он мужчина Но он мальчик, но он мужчина будущий, а я девочка, будущая женщина. Молено мне было или уступить или не знаю, как-то, да Нет. Меня наказали.

Но. Я, конечно, было такое... было такое страшное состояние... Комсомол — это было, это было что-то такое (короткая пауза). Господи! Было (короткая пауза) чудо, когда нас принимали в комсомол (эмоционально). Мы были счастливыми людьми, что я комсомолка! Я гордилась этим (эмоционально). Но (вздыхает) у меня было такое состояние, что один раз я думала: «Господи, я, наверное, вот брошусь с моста!» А потом подумала: «Господи! У меня мама, которая пережила и гестапо, и немцев, и что она только не пережила! И голод, и холод и смерти—и она этого не сделала. А я из-за того, что меня выбросили... Значит надо доказывать, что ты (короткая пауза) не тот человек! Именно, надо доказывать, что ты — комсомолка!» Ия пошла по инстанциям. Заинтересовались. Я ж говорю, свет не без добрых людей. Заинтересовались одна женщина. Она тоже член партии, очевидно, была, потому что это дальше, не в райком, а в горком. Она вызвала всех. И, прямо при мне, когда я помню, такую реплику сказала: «Лес рубят — щепки летят. Что это вы делаете, издеваетесь над ребенком!» (короткая пауза) Ну я подросток уже была,

И.: Сколько вам, четырнадцать было?

А, Г.: Да. Ну может быть, даже пятнадцать, (короткая пауза) И меня восстановили. (короткая пауза) Да Меня восстановили, (короткая пауза) Я имею и сейчас, храню этот, партийный билет, комсомольский билет. Ну, так, для реликвии. Я доказала что я все-таки нормальный человек. Очевидно, все-таки, за меня вступились люди нормальные. Потому что ненормальные меня, ненормальные меня (короткая пауза) это... выбросили, понимаете. Выбросили. «Вот ты не достойна быть комсомолкой, потому что ты — такая-сякая». Вот так. (короткая пауза). Так что было всякое...

У цієї історії насамперед привертає увагу те, що для розповіді про досвід перебування у Німеччині та його подальший вплив на власну долю Олександра Георгіївна обрала з багатьох поглядів схожу логіку розповіді. Провідним мотивом наведеної вище історії виключення й подальшого поновлення у комсомолі є вже відзначений раніше мотив відновлення справедливості, що робить цю історію схожою на ту, в якій наша героїня висловила німецькому хлопчикгаі-підлітку «все, що хотела»: в обох випадках оповідачка починає з опису завданої їй образи й закінчує позитивним для неї розв'язанням ситуації.

Обидві історії передають загальні «характерні настрої» свого часу: «неофіційно-побутове» ставлення до поразки Німеччини у війні й «офіційно-урочисте» ставлення до комсомолу. Сучасні дослідники в царині автобіографічної пам'яті відзначають, що значущі для людини спогади

містять саме ті соціальні стереотипи (або підкорюються їх тискові), котрі були панівними у певному суспільстві на момент закарбування події. Всі подальші переосмислення можуть лише трішки «підправити» ті мірки, які людина застосовує, оцінюючи своє минуле [31, р. 120]. Обидві описані події Олександра Георгіївна не піддає переосмисленню, й у спектрі особистих переживань вони зберігають для неї велике значення. Ці історії гранично емоційні, в них оповідачка вводить власні слова й думки «із того часу», якими вона їх висловлювала і думала безпосередньо під час події, тим самим підкреслюючи її високу психологічну важливість. Зважаючи на це обидві історії можна розглядати як спогади-спалахи, або, використовуючи термінологію, запропоновану В. Нурковою, як яскраві миті життя, що зберігають особливу «метрику» простору, адекватну віку чи умовам сприйняття ситуації, і в яких актуалізується «мир переживаний», який мав місце саме в момент фіксації події [13, с. 88,90].

Ці дві події важливі й з точки зору конструювання автором уявлення про себе як особистість: важливі для самопрезентації¹ риси свого характеру Олександра Георгіївна описує як такі, що сформувалися ще в дитинстві, добираючи визначення «бойкий характер», «характер немножко такой, взрывной». Ці риси виявляються в ситуаціях, пов'язаних саме з прагненням відновити справедливість: «если несправедливо, я начинала спорить с людьми — вот так вот. Не конфликтовать, но как-то защищать, понимаете, вот такая». При цьому в історії про виключення з комсомолу мотив «борьбы за справедливость» як головний імператив, що актуалізує почуття й дії оповідачки, реалізується не лише за допомогою розповіді про благополучне поновлення. На нашу думку, він зумовлює і неетичне висловлювання про національну належність матері хлопчика, з яким у Олександри Георгіївни стався конфлікт. Респондент підкреслює її незнання «ни Киева, ни Украины», іншими словами — неправильне і несправедливе ставлення до своєї батьківщини, і саме тому дозволяє собі некоректне «кацапура» (згадаємо на самому початку схожу оцінку архітектора, котрий «не наш украинец, потому что испортил ландшафт нашего парка красивого, Марининского, замечательного»).

Обидва аналізованих уривки об'єднує також апелювання до досвіду і наставлянь матері, що є однією з головних особливостей побудови всього автобіографічного нарративу О. Горевої. У розповіді про виключення з комсомолу привертають увагу паралелі, проведені між своїм і материнським досвідом подолання труднощів: прагнення бути гідною своєї матері, що пережила всі незгоди воєнного лихоліття, змусило О. Гореву діяти — «пойти по инстанциям» і довести, що вона «все-таки нормальный человек».

Як і в більшості випадків, пов'язаних із життєвими труднощами, Олександра Георгіївна віддає належне людям, котрі допомогли їх подолати. В історії про виключення з комсомолу допомогу надала жінка, яку «заинтересовал» цей випадок. Проте важливість її ролі як персонажа історії полягає не лише в цьому. Саме в її репліку, на наш погляд, оповідачка вкладає як власне ставлення Ди досвіду перебування в Німеччині, так і бажане ставлення до цього досвіду з боку «партийных органов», представником яких у розповіді виступає згадана жінка: «Лес рубят — щепки летят. Что это вы делаете, издеваетесь над ребенком!» Як і всі наші партнери по інтерв'ю, О. Горева в жодному разі не вважає своє перебування в Німеччині злочином або чимось таким, що може потягнути за собою звинувачення «такая-сякая, приехала из Германии, еще и драку устраиваю». На її думку так мали вважати й усі «нормальні» люди, котрі за неї вступились. Певно, саме цей випадок відіграв вирішальну рать у тому, як саме Олександра Георгіївна чинила у подальшому житті з «фактом перебування во время войны на территории Германии»: вона вказувала його в анкетах, але ретельно приховувала від знайомих, обмеживши «коло посвященных» чоловіком і дітьми:

«От мужа я не скрывала. Мы скрывали от всех наших знакомых. <...> Ну, скажешь этому человеку, а человек это поймет иначе. Другие люди говорили: «Вы же добровольно уехали. Вас никто не вывозил. Вы же поехали в этих, СВ, или кож они называются, купе». Попробуй, докажи.

¹ Термін спогад-спалах (flashbulb) ввели в науковий обіг у своїй роботі Браун і Кулик (Brown к., Kulik J. Flashbulb memories / R. Brown, J. Kulik // Cognition. - 1977. - №5. - P. 73-99).

что ты поехала не с купе. <...> Поэтому, конечно, даже мои знакомые, которые я потом дружила с завода «Арсенал» — никто не знал, что мы были в Германии. Только знали анкеты».

Резюмуючи все вищесказане про автобіографічний наратив О. Горевої, відзначимо, що головним тематичним полем, на тлі якого розгортається вся розповідь нашої оповідачки, є історія її родини, композиційно побудована навколо розповіді про батьківський будинок і рідне місто. Самопрезентація автора при цьому зорієнтована на представлення себе як доньки, дружини й матері, свою трудову біографію вона подає менш інформаційно насиченою, відводячи їй другорядне місце в особистих життєвих пріоритетах. У всьому автобіографічному наративі О. Горевої простежується сильний емоційний зв'язок із матір'ю: багато і дитячих, і дорослих спогадів Олександри Георгіївни не лише пов'язані з нею, але й являють собою материнський погляд на описувані події. Ця особливість зумовлює також і побудову розповіді про перебування на примусових роботах у Німеччині, де власний досвід оповідачки опосередкований материнською тривогою і переживаннями. Цей досвід знайшов своє концентроване вираження в історії про «великого» хлопчика, де і сприйняття, і подолання завданої образи постає як виключно дитяче, таке, що актуалізує «мир переживаний» дитини і демонструє логіку поведінки маленької, а не дорослої людини. В основній частині інтерв'ю досвід перебування у Німеччині Олександра Горева не піддає ні інтерпретації, ні оцінці з точки зору його впливу на подальше життя, він залишається «замкненим» у дитинстві доти, доки не пропонується до «пророблення» інтерв'юером. Таке уникання розмови про наслідки, на нашу думку, пояснюється суперечністю, в яку цей досвід вступає з «сімейною» моделлю самопрезентації оповідачки: на її доросле життя, в якому головною є реалізація сімейних ролей, перебування в Німеччині не справило впливу, цей досвід не викликав неприйняття з боку рідних і близьких респондента. А от у спілкуванні з людьми з позасімейного кола, за словами самої О. Горевої, вона донедавна успішно приховувала цей факт біографії, згадуючи про нього лише в анкетах. Таке включення травматичного за своєю суттю досвіду в історію сім'ї, де цей досвід не засуджується чи відштовхується, а навпаки, знаходить підтримку і співчуття, являє собою один зі способів вибудовування наративу про примусову працю в нацистській Німеччині. Іншу стратегію подолання «німецького» минулого й іншу форму розповіді про це минуле демонструє наступне інтерв'ю.

ІНТЕРВ'Ю З ЄВГЕНОМ МИКОЛАЙОВИЧЕМ РУДНЄВИМ

Біографічні дані. Євген Миколайович Крейцбург народився 1937 р. в м. Миронівка Київської області в родині кадрового військового Миколи Федоровича Крейцбурга і домогосподарки Поліни Олександрівни Рудневої. Крім нього в сім'ї була старша донька Людмила, 1930 р. нар. У 1937 р. батька Миколу Федоровича розжалували і позбавили офіцерського звання, проте його виправдали і він продовжив службу в санітарних частинах. Перед війною сім'я мешкала у Києві, звідки внаслідок облоги 3 листопада 1943 р. Євгена Миколайовича разом з матір'ю і старшою сестрою вивезли до Німеччини. Батько потрапив у полон і був депортований до Німеччини на рік раніше. В пересильному таборі у Франкфурті-на-Одері матір розлучили з дітьми, відправивши на роботу на хімічний завод, а шестирічного Євгена із сестрою — в трудовий табір у Кепеник, потім у Кельніше Хайде (райони Берліна). Упродовж перебування в Німеччині старша сестра працювала різноробом на пошті й залізниці, Євген прибирав територію табору і вокзалу, брав участь у розбиранні руїн. Після звільнення радянськими військами у квітні 1945 р. Є. Руднев із сестрою тішки дійшов до м. Ландсберг, де у фільтраційному таборі зустрівся з матір'ю. До України родина повернулася у вересні 1945 р., проте внаслідок заборони на мешкання в Києві була вислана до Миронівки. У 1947 р. за наполяганням батьків Євген Миколайович змінив прізвище Крейцбург на дівоче прізвище матері Руднев. Після закінчення школи 1955 р. вступив до Київського геологорозвідувального технікуму, потім закінчив геологічний факультет Київського університету за фахом інженер-геолог. Працював у складі геологорозвідувальних експедицій, про

Нині місто Гсокув-Велькопольски на території Польщі, один з двох адміністративних центрів Любушського воєводства.

що написав кілька художніх книг, що здобули йому успіх і визнання. З 1982 р. — член Спілки письменників СРСР, лауреат кількох престижних премій. З середини 1990-х рр. — член Спілки письменників України. У 1992 р. захистив кандидатську, 2002 р. — докторську дисертацію за спеціальністю гідрогеологія. Зараз працює в дослідному інституті Академії наук України. Одружений, має сина. З 2000 р. активно публікує свої спогади про перебування в Німеччині в українських періодичних виданнях [16].

Інтерв'ю з Є. М. Рудневським записано 22 квітня 2005 р., копія відеозапису і транскрипт інтерв'ю знаходяться в архіві Східного інституту українознавства ім. Ковальських, шифр зберігання: FL027.

Першу вільну частину інтерв'ю Є. Руднев, як і О. Горєва, присвятив переважно дитячим рокам і досвідові перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині, розпочавши його з розповіді про містечко Миронівка, що на півдні Київської області, в якому народився і провів перші роки життя. У перших реченнях він розриває хронологічну послідовність розповіді, визначаючи таким чином часові межі всього подальшого наративу, в яких буде локалізована ця частина інтерв'ю:

«...никто в нашей семье и в мыслях не держал, что в тысячу девятьсот сорок пятом году, мы снова очутимся здесь в Мироновке, и это будет как бы своеобразная зона. Ну как некоторые называли, железная резервация, для тех, кто побывал в гитлеровской Германии во время войны, кто насильно был вывезен немцами на принудительные работы. Это были репрессивные мероприятия тогдашней власти по отношению вот ключам такого рода...»

В середині 1930-х рр. у Миронівку сім'я Крейцбургів потрапила в результаті «пресловутих чисток в армії», коли батька «выгнали из армии», не в останню чергу, за словами Євгена Миколайовича, через його німецьке прізвище. У 1939 р. старшого Крейцбурга поновили:

«Его восстановили... Восстановили, но! Но! Восстановили, увы! Увы, увы — рядовым. Вот в тридцать девятом году есть фотокарточка, отец есть в военной форме — у него три треугольничка — это старший сержант. Ему не вернули эти кубари! И только лишь, когда он вернулся с Финской, мать говорила, только тогда у него был один кубарь. Он как бы начинал все сначала. Что самое главное, ему не разрешил служить вот в войсках, связанных с военной техникой вот. Понимаете? Вот в той справке, скажем, написано, что он воевал, защищал Киев в составе санитарного батальона, и он командовал, мама говорила, тоже ротой обеспечения. Они обеспечивали вот машинной техникой таи и так далее. Вот, а скажем вот к артиллерии к танкам, мотомеханизированным этим колоннам его опять-таки не допускали. Очевидно, опять-таки из-за этой фамилии. Вот. Ну, значит, отец... очевидно, связи у него какие-то были, вот... он, значит, снова стал служить в армии...»

Цей фрагмент, як і наведений вище, важливість котрого полягає у попередній темпоральній локалізації запланованої для опису події, має більше значення для подальшої розповіді Є. Руднева про себе самого: згадування про батька, який «как бы начинал все сначала», а також акцентування уваги слухачів на причині переслідування — німецькому прізвищі, надалі будуть слугувати основою структурних і символічних паралелей самопрезентації оповідача. З цього погляду логіка самопредставлення двох наших партнерів по інтерв'ю схожа: в обох випадках з батьківським досвідом (з материнським досвідом у першому інтерв'ю і з батьківським у другому) проводяться очевидні або приховані паралелі, котрі структурують розповідь респондентів про самих себе і є тематичним тлом артикуляції їхніх дитячих спогадів. При цьому в інтерв'ю О. Горєвої прив'язка до досвіду матері не лише зумовлює весь автобіографічний наратив, але й тематизує більшість розповідей про воєнні роки, які маленька Олександра провела разом із матір'ю. Пятирічний Є. Руднев розстався з батьком на самому початку війни, проте у своїй розповіді про воєнні роки в двох тематичних епізодах він намагається хронологічно послідовно відтворити і батьківський досвід, який передає у першому випадку, спираючись на власні спогади, у другому

— зі слів матері. Єдиний власний спогад про батька, який зберігся з воєнного часу, Євген Миколайович наводить у контексті розповіді про початок війни, побудованої із кількох епізодів:

«Ну, вот что дальше запомнишь? Вот как, вот, начиналась для нас война. Вот этот штрих я отчетливо помню. Да. Вот. Уже мне было больше чем четыре года, но такие отдельные осколки, куски, да запомнились. Я помню, что мы с сестрой, да... вот, с сестрой... приехали к бабушке вот в субботу, вот двадцать первого. И, поскольку было очень душно, очень душно было, мы... значит, ночевать легли... Ночевали на улице <...> Да. И, значит, ночью... ночью, да, нас разбудили вот такие взрывы оглушительные <...> оглушительно гремели вот взрывы и, самое интересное, запомнились вот такие султаны... оранжево-красные, вот над этими корпусами. Вот. Ну, Люда говорит: «Это маневры, маневры». «Спи, маневры»— вот это я запомнил: «Спи»...

Но уже какой там сон да был. Ну, где-то это длилось в общем то... в общем то довольно долго. Потом прибежала бабушка: «Идемте в дом! В дом, в дом! Быстро в дом!» Почему в дом (смеется) я не знаю. Хотя в общем-то надо было куда-то в другое место, если прятаться от бомб. Но, тем не менее она нас забрала. Вот это я запомнил. Затем, утром... утром, еще мамы не было, мама где-то прибежала или приехала с Екатериновки где-то уже после обеда. Вот. Мы ходили, смотрели вот эти развалины Политехнического института. Оно все там дымилось, помню. Да и запомнилось вот это первый вот женщины труп. Да. С оторванной ногой... Как и почему она там оказалась? Подол платья у нее подоткнут, да, одной ноги нету, да, и все в крови. Да. Вот.

Вот это врезалось. И мы дальше походили там посмотрели там обломки от бомб, все дымит, и вернулись домой. И тут — да, приехала мама. «Собирайтесь» — ее слова были, — «война». Война, война! <...> Помню, что отец навывался к нам вот в июле, несколько раз. Уже все так цвела липа. Да. Вот... там, да. И приезжал он на черной «эмочке». Тоже помню, да. И что он тогда сказал: «Вот, стройте такой блиндаж-погреб от осколков, потому что немцы могут бомбить». И вот во дворе этих домов, военных, вырыли сообщца — ну все собрались там и другие семьи, да, и вырыли, значит, вот такие погреба, дров было там навалом, молено было пилить, взрослые все делали, мы что-то там помогали. Ну сделали такие то ли блиндажи, то ли я не знаю... Вот... Я помню мы там сидели иногда и над нами, над головами летели самолеты, гудели, гудели, да, и самолеты эти были с крестами, да... Вот это врезалось, вот это было скорее всего по этому запаху липы, который я помню, это был скорее всего июль, начала августа. Больше отца мы не видели. Да Мы не видели. Вот, на этом этапе. Вот...»

Такий спосіб вербалізації власних спогадів є особливістю всього автобіографічного наративу Є. Руднева. Цьому способі притаманні насамперед об'єднання розповіді з описом, причому саме опис картини, що запамятлася, — яскравого образу минулого — є домінуючим елементом цих епізодів. Зміст образу минулого, що закарбувався в пам'яті, у розповідях Євгена Миколайовича містить не лише зорові, але й слухові, кінестетичні, одорні складові, спогади про які надають картині багатогранності й насиченості. Примітним з цього погляду є епізод тематичного блоку, присвяченого перебуванню в Німеччині:

«И вот потом, значит, когда нас освободили, а было это двадцать шестого апреля да, сорок пятого года. Помню, значит, дым стелиться по лагерю, да... И бегут наши солдаты да, тащат пулемет. Один тащит, и еще сади бегут и кричат: «Прячьтесь, дети, прячьтесь!» Да. А мы не прячемся, мы смотрим на них. А впереди, значит, впереди видны мосты через Шпрее. Ну, где-то это... вот с точки зрения теперешнего геолога могу сказать, что это было километров нупять, ну шесть. Да. Так поскольку я видел эти очертания. Визуально мы можем определять расстояния. Нас учили в геологии, как это нужно делать. Вот... И тоже все... дым исходил вот... Вот это запомнилось да... И ... э... значит когда вот они уже полностью эта волна прошла, идет вторая волна наших солдат, их уже больше да. И тут мы уже кинулись им навстречу, начали целовать их, начали целовать сапоги. Вот именно что эти сапоги пахли дегтем, суглинком и вот чем-то специфическим, неприятным немецким. Да это вот это запомнилось, тоже врезалось так. Именно вот этот третий запах врезался. Такой запах вот

нигде я больше вот не ощущал. Он какой-то специфический, резкий, неприятный запах. И это не только в одного, да, и в другого и в третьего солдата. Где они были, я не знаю. А вот это запах да, вот запомнился. Вот...»

Другою характерною особливістю артикуляції дитячих спогадів в усній історії Є. Руднева є їх продумана «просторова організація»: кожен епізод-картину автор поміщає в чітко окреслений простір географічних і матеріальних об'єктів — вулиць, будинків, лісів, річок, різноманітних споруд. Доволі часто, визначаючи місце розташування об'єктів різної природи, якими вони збереглися у спогадах, автор звертається до своїх теперішніх знань:

«вот с точки зрения теперешнего геолога могу сказать, что это было километров ну пять, ну шесть»;

«Вобщем-то, оно, конечно с теперешних позиций, как я летал, будучи геологом, по всему Союзу, то он уж не так и далеко. Но тогда нам казалось, что это очень далеко — Франкфурт-на-Одере...»

«А это на востоке Германии пробираться, ну от Берлина туда было, я так по карте смотрю/и сейчас уже, где-то километров сто двадцать — сто шестьдесят от Берлина до Ландсберга...»

або намагається дати колишні й сучасні назви споруд і вулиць, де розгортаються описувані події:

«Ну и... значит, вот, чем запомнился сентябрь. Особенно вот приход немцев в Киев... да это было 19 сентября. Мы с сестрой стояли... пошли на Хрещатик и вот... здесь, значит, на площади Калинина, где теперь площадь Незалежности, по-моему она называется, был тогда дом Гинзбурга, самый высокий... вот, и там собралось... здесь по-моему сейчас фонтан, собрались... огромная толпа людей. Вот. Огромная толпа людей собралась. И вот запомнилось, что немцы въезжали отсюда вот, от филармонии³, на мотоциклах. На мотоциклах, и весь асфальт был усеян букетами цветов. Цветы, цветы, цветы — их (за)бросали цветами. Запомнились попы в черных рясах, и вот, почему-то женщины, тоже в черных платьях. Вот почему, не знаю. Вот такое (смеется), такое в память врезалось. Вот это. И цветы, море цветов... Да, эти мотоциклисты ехали, и на них бросали эти цветы. Вот коляски эти мотоциклетные, они были все в цветах, такое впечатление, что это какой-то цветущий луг был. Вот это вот... запомнилось, как встречали немцев. Да Хотя, скажем, "Бабий яр" в повести Кузнецова, несколько по-другому об этом (усмехается). Но тем не менее — это четко я помню, моя сестра помнит... Да».

Крім цієї особливості локалізації події в певному просторі, наведений епізод має й інші характерні риси організації розповіді-картини, що наявні в багатьох фрагментах та історіях інтерв'ю. У даному випадку йдеться про посилання на авторитетну думку (на відому книгу А. Кузнецова [12], а надалі — на популярні у радянські часи «Воспоминания и размышления» Г. К. Жукова [11]), а також на схожі спогади інших людей (у наведеному уривку — на спогади сестри, в інших епізодах — на спогади матері). Такі посилання дають можливість оповідачеві не лише підкріпити власні спогади спогадами близьких людей — учасників описуваних подій (а також імпліцитно вести їх у розповідь як дійових осіб), але й розширити змістоутворювальну складову події включенням її «офіційних», «експертних» знань і оцінок, що додатково легітимують розповідь. Загалом наративу Євгена Миколайовича властиве чітке й акцентоване

Головний майдан Києва — майдан Незалежності — в різні часи мав назви Хрещатицька, Думська, Радянська, з 1935 до 1977 р. — майдан Калініна. Перед перейменуванням на майдан Незалежності 1991 р. називався майданом Жовтневої революції.

Будинок Гінзбурга — перший дванадцятиповерховий будинок у Києві, зведений 1912 р. в районі вулиці Хрещатик і названий за ім'ям власника. Восени 1941 р., як і практично весь Хрещатик, був висаджений у повітря під час відступу Червоної Армії.

Будинок колишнього Кутельського зібрання, де до війни розміщувалась Київська державна філармонія, був одним із небагатьох вцілілих неподалік від зруйнованого Хрещатика.

відокремлення власних спогадів від розповідей інших учасників події. Доволі часто він уводить до свого нарративу репліки, що уточнюють особистість «автора воспоминаний»: «вот это мне запомнилось», «вот это я помню», «вот это врезалось в память», а також «со слов маминых», «мать рассказывала», «вот это сестра рассказывала» тощо.

Особливе значення у розповіді Є. Руднева мають згадки про спогади інших колишніх оstarбайтерів. Досить часто в усних історіях цієї групи наявні посилання на розповіді інших знайомих примусових робітників для уточнення й підкріплення фактологічного боку власної розповіді (додаткові відомості про розпорядок дня і умови роботи, подробиці побуту тощо), які свідчать про прагнення об'єднати власну розповідь зі спогадами інших людей і таким чином колективізувати первісно індивідуальний досвід. Крім деталізації власної розповіді, звернення до чужих спогадів може відігравати й іншу роль. Так, у заключному епізоді інтерв'ю Євген Миколайович звертається до чужого спогаду як до такого, що *полегшує* побудову власної розповіді й артикуляцію власного досвіду.

«Евгений Руднев (данес ЕР.): ...она старалась на эти темы никому, ничего, никогда...»

Интервьюер (далее И): Ивам даже она не рассказывала, как она работала на этом заводе?

Е.Р.: Ну, так, вскользь. Да. Тяжело... общие такие фразы, бомбежки, издевательства, изнасилования...

И.: Даже такое было? Со стороны охраны немецкой?

Е.Р.: Да. Да.

И.: Или свои же?

Е.Р.: Ну, она говорила, изнасилования были. Да. Так что, говорит, ты не дай Бог, пережить такое. А подробности она не любила, она сразу начинала плакать, начинала трястись, вот так как Людмила Николаевна.

И.: Людмила Николаевна еще молодцом.

Е.Р.: Еще ничего, но она ж не все говорит. Я ж чувствую, но она, она будет плакать, конечно. Это так, просто так это нельзя рассказывать, особенно женщине, она очень тяжело, это любая женщина переносит, это ж оскорбление ее женского достоинства. Ведь немирл же, немцы, это ж я четко знаю, что они делали вот с девками. Они ж их превращали в животное. Они ж их раздевали их догола, даже неудобно рассказывать об этом, это ж я помню.

И.: Это когда медкомиссия была...

Е.Р.: Какая медкомиссия? Это издевательство! Какая медкомиссия, это в лагере...

И.: Вот эта охрана?

ЕЛ: Да Отдельная комната у них. Все. Туда водили и издевались, что хотели, делали над ними. <...> Да Потом вешались. Назавтра встаешь, уже две висят, да. Повесились. Ну, это ж конечно. Потому что не всякий человек не всякая девчонка может вынести такие издеательства... такие пытки, да. Это четко даяпомню. Неоднократно было...»

У цьому епізоді Є. Руднев не стільки розповідає про подію, скільки акцентує увагу на існуванні серед жінок-юстарбайтерів надзвичайно складного для артикуляції досвіду табірних знущань і зґвалтувань, про який він знає і сам. З одного боку, цей досвід для нього «чужий» — таких знущань сам оповідач не зазнав. З іншого, — як впливає з його розповіді, побіжне згадування про зґвалтування було наявне у спогадах матері, для Євгена Миколайовича рідної, «своєї» людини. Для полегшення вибудовування розповіді про цей досвід він залучає третього «носія події» — знайому жінку, котра також перебувала на примусових роботах у Німеччині в дитячому віці.

Повертаючись до розповіді Є. Руднева про початок війни і життя в окупованому Києві, варто відзначити, що з сюжетного погляду ця частина розповіді організована навколо історій, пов'язаних із забезпеченням сім'ї продуктами харчування. Як і в розповіді О. Горевої (а також переважної більшості наших партнерш по інтерв'ю в рамках цього проекту), тут описано практику обміну

¹ Людмила Миколаївна Тарасенко-Залевська, знайома Є. Руднева, також брала участь у проекті збору усних свідчень про рабську і примусову працю в нацистській Німеччині.

(«менки») між міськими та сільськими мешканцями, коли на різну мануфактуру, сірники, предмети домашнього вжитку в селах вимінювались продукти харчування. В цьому тематичному блоці Євген Миколайович наводить приклади едобичи продуктів», в яких і сам брав участь. Зберігаючи логіку всього нарративу, тут він також об'єднує розповідь із описом та чітко локалізує описувані події у просторі:

«Значит, как вот мы добывали продукты? Это было основное. Основное... а... в тогдешней жизни. Значит, мы ходили, в основном собирали бычки, окурки. Да. И больше всего, вот чаще всего мы... бывали вот, возле театра оперы и балета, особенно вот здесь вот вниз, по улице Ленина, да, сразу где она пересекается с Владимирской, почему-то вот здесь больше всего вот, бывало окурков этих. И... дальше вот, значит, за углом сразу уже по Владимирской напротив оперного было много окурков. Вот возле оперного, почему-то. (смеется) окурков было мало. Да... но помню оперный этот театр и огромное такое немецкое это красное знамя, белый круг и в середине черная свастика над фронтоном. Это я отчетливо тоже помню. Бычки потом мы потрошили и продавали по стакану табак. Продавали на Евбазе. Это тогда был очень большой базар, где сейчас это универмаг «Украина», да...»

«Интересный момент, как еще добывали продукты. Значит, мы... Вот где Пушкинский парк, в самом конце, в самом конце, вот где такие рвы идут, да. Ну сейчас я не знаю, давно уже не был. Вот. А тогда там была бойня, вот там где рвы. Там, значит, окруженные заборами, вот, такими двумя заборами почему-то, я помню, вот. И там, значит, убивали этот скот ну естественно, для немецкой армии. Да. Вот. И когда убивали уже. Там собиралась огромная толпа людей, значит, через забор они бросали эти кишки (смеется). Да. Кишки с этим дерьмом, в крови, да. И люди, значит, бросались на эти кишки, били себя, друг друга били... и да. Измазались в этой крови, в этом дерьме. И вот иногда мы сюда ходили, нам кое-что перепало, ну естественно, детям что там могло хорошего перепасть? Ну, тем не менее, вот это я четко помню...»

У контекст цих коротких егзодів-«замальовок», пов'язаних в пошуком засобів до існування, Є. Руднев вперше поміщає історію, в якій описує не лише подію і дійових осіб, але й наслідки, спричинені нею, а також її оцінку. Зі структурного погляду ця історія являє собою «повний нарратив» і включає такі елементи [26]: короткий виклад суті епізоду/події, про який розповідається (теза); опис часу, місця, учасників, ситуації (орієнтація); послідовність подій (комплекс дій); ставлення до егзоду/події, визначення його значущості і смислу (оцінка); • повідомлення про результати того, що відбулося (резолуція), і повернення у теперішній час (кода).

«Да, затем, вот, бабушка попыталась эти продукты, вот эти — в основном сало, перепродать на Евбазе, чтоб что-то заработать. Надо сказать, что она... до революции имела торговлю, [теза] Вот этот вот дом, эта квартира пятьдесят один на Полевой, это как бы такой коридорчик, на втором этаже, затем кухня, маленькая комнатка, еще одна комнатка, и окно выходит прямо на улицу. И здесь, она когда-то рассказывала, что до революции здесь была дверь и прямо у нее была лавка До революции и вот... в годы НЭПа... уже при советской власти То есть она любила торговать. Потом эту дверь заложили и сделали окно только, [орієнтація] «Вот я тут не буду открывать магазин, да. А я пойду на Евбаз и я попытаюсь что-то натрговать! Я вот при немцах! Немцы нам помогут! При немцах разбогатею!» [комплекс дій] Она очень так надеялась, что при немцах все пойдет очень так хорошо, [оцінка] Да И, значит, это уже со слов матери, да, моей. Принесла она это сало, да, на Евбаз, да Кусочек продаш и подошли три немца (смеется) с автоматами. «О! Шпик! Гут, гут!» - забрали это сало все, повернулись и уходят. Она бросилась, значит на немцев: «А деньги, деньги?» Ну, он: «Век!» - оттолкнул ее. Она тогда еще, он взяв прикладом ее как дал! В это самое, в лицо — так она «... [комплекс дій] и умирая. ощущала этот удар. У нее все время болела левая сторона лица. Да От этого удара. И с тех пор она больше, да, торговлей не занималась, [резолуція] и к немцам, да, она чувствовала тоже, только... страх и ненависть. То что... это уже с ее слов, да, только

¹ Єврейський базар у Києві, що розташовувався в районі сучасного майдану Перемоги.

потом, [оцінка] Да Умерла она в шестьдесят пятом году, да, в возрасте семьдесят девять лет» [кода]

У наведеному епізоді привертає увагу прагнення оповідача поглянути на воєнне минуле з різних сторін, не приховуючи при цьому досвіду своїх близьких, адже про бабусині сподівання, що «при немцах все пойдет очень так хорошо» можна було б і не говорити. Як і про те, що рідний дядько, брат матері, поїхав до Німеччини добровільно:

«Ну, естественно, в Германию мы ехать не хотели... А вот Николай, мамин брат, вот этот Хворостенко, двадцать четвертого года, он и Шурка Хамаза, еще третий был, я забыл как его фамилия, вот этих трех парней. Они решили ехать. И ехать добровольно, да. Ну, тут объяснения простые. Во-первых, во-первых шла очень сильная агитация, что это Западная Европа, что это шик, что это немцы порядок, немецкая культура и так далее, так далее... И все время крутили киноролики, где показывали, как, якобы, хорошо живут там те из советских юношей и девушек которые поехали туда. Вот. И это вот сыграло свою роль, я помню четко, что... Николай умер в шестьдесят девятом году, в возрасте сорока пяти лет, он мне рассказывал, что... вот... «Мы туда поехали добровольно!» Вот. Добровольно, вот. Так что были и такие. Да, так вот он, он значит уехал.»

З цього прикладу добровільного відйду до Німеччини, що контрастує з описом власної примусової депортації, Є. Руднев починає другу частину розповіді, присвяченої досвіду перебування в Німеччині. В організації цього тематичного блоку короткі та яскраві епізоди-«замальовки», характерні для початку інтерв'ю, посідають менш важливе місце. Цю частину своєї розповіді Євген Миколайович вибудовує по-іншому, чергуючи детальні описи умов життя (організація трудового табору, харчування, одяг тощо) з розгорнутими і «повними» (із зазначеного вище погляду) «історіями», центральне місце серед яких належить трьом «історіям про порятунок». Ці історії автор наводить як підтвердження, за його словами, віри в Бога, що почала з'являтися саме за тих складних умов:

«Ну, вот именно да вот сейчас все мы стали верить в Бога, да я вот об этом уже писал, потому что надеяться больше было не на кого. Только на Бога и на себя. То, что это говорили, вот религия оптим для народа да, дурман да... А это пусть остается на совести тех, кто говорил. А вот тогда, к сожалению, уже было надеяться не на кого...»

У першій історії він розповідає про випадок, який стався у квітні 1944 р., коли його ледь не застрелив комендант табору:

«Он выхватил пистолет. И вот я: «Божже! Спаси меня! Спаси меня. Божже!». И как раз у него этот пистолет дач щелчок. Да. Он не смог выстрелить, я успел спрыгнуть вниз и там уже под защитой этого отвесного склона мы уже стали убежать. Он уже не мог поразить нас из пистолета, мешал склон. Да. Вот этот факт запомнился на всю жизнь, да...»

Другий випадок пов'язаний із «невероятним спасением» під час бомбардування табору військовополонених, здійсненого, за словами автора, «нашими же самолетами». У цій історії Є. Руднев вдається до характерного для його наративу введення до розповіді іншого свідка події, а саме сестри. Тут це пояснюється передбачуваною недовірою з боку слухачів, яку оповідач також підкреслює згорнутим діалогом, уміщеним у розповідь:

«Тут появились самолеты, и самолеты появились на бреющем. Вот... Первая волна, вот самолета три на бреющем прошли. С красными звездами на крыльях! С красными! Там я на работе рассказывал. «То были американские, то ты не так разглядел! То были белые звезды!» Ничего подобного, и сестра четко видела этот факт именно самолеты с красными звездами. Да. И вот следующая волна, где-то самолетов пять, они начали кидать бомбы на эти бараки і с военнопленными. И абсолютно все, все погибли! Как мы остались живыми? Так же, примерно, как и в лагере Кепеник. Да, вот... чисто случайно остались живыми. Чисто случайно... <... > Потому что мы... бежали, тут кто-то начал кричать: «Дети прячьтесь, прячьтесь!» А Люда:

«Дяденька, так это ж наши! Это ж наши!» Да. И, тем не менее, вот, разбомбили. Наши же самолеты, уничтожили наших же военнопленных. Да»

Третій випадок порятунку завдяки вірі в Бога стався уже після завершення воєнних дій на території, де перебувала сім'я Крейцбургів, а саме в Ландсберзі, коли у перевірконо-фільтраційному таборі Є. Руднев і його сестра зустрілися з матір'ю.

«Ну, вот в Ладсберге, вот в третий раз, вот вера в Бога меня спасла, я считаю. Там было очень много таких озер, выложенных бетонными плитами, ну, искусственных, естественно. У них вообще у немцев это в моде, такие озера Ну, я плавать не умел, да. Вот... И запуская кораблик. Ну, там кораблик не плыл, одним словом я бултыхнулся Вот. а там сразу глубина, почти отвесная идет бортовая стенка. Я кричу: «Спасите! Помогите!» Где-то, ну буквально в метрах в пятидесяти, стоит старый немец, хмуро смотрит и словно не слышит. Ноль внимания. А чувствую, что уже все — несколько секунд и я начну тонуть. Шавать же не умел, да и где было учиться, когда. Но тут, слава Богу, проходит наш солдат да. «Дяденька, помогите!» Ну, он подошел: «Ну что ж ты, браток! Эх ты!». Снял ремень, кинул мне, вытащил. Да. Вот. И все. А почему я не пошел ко дну? Потому что вот: «Боже! Спаси, помоги!» Да. И вот правая рука нащупала скобу под водой. Под водой, вот на этой отвесной бортовой стенке и я удержался. Ну, сколько, я так тоже долго же не мог держать. Но это вот спасло, я считаю, да».

В організації інших історій про перебування в Німеччині цікавою є роль, яку оповідач відводить собі як учасникові описуваних подій. Найчастіше це пасивна роль: власну участь оповідач подає або як зумовлену зовнішніми обставинами, або як здійснену в рамках колективної ініціативи — разом із сестрою, іншими примусовими робітниками. На цьому тлі особливого значення набуває наступна історія, в якій автор виступає активною дійовою особою:

«Наших солдат человек шесть ходило впереди и я замыкающий, значит, и вошли в эти самые, в эту оранжевую, ичи как ее назвать, с/веточную мишину что. Вот мы идем и рассматриваем, да. Вот солдаты что-то там говорят между собой... и вот там возле некоторых вазонов вот этих с цветами, да... Все так красиво было, благоухает, солнце бьет через стекла... Стоят фотографии немецких солдат, немецких офицеров, в таких красивых рамках, не кое-где, везде. Ну, я не знаю, или тут работали женщины, это были их мужья там, сыновья, но, тем не менее, перед этим же проходили наши части, уже они освобождали ж это. Даже Жуков описывает, как они штурмовали Ландсберг, его войска... да, в своих мемуарах. Но, тем не менее, все это осталось. Почему-то где-то это стоят. Возможно, потому, что там было много этих щетов, или что. Ну, тем не менее. И вот когда я увидел эти фотографии да... я начал это все рушить. Рушить, да. Ну, немцы, немецкие фотографии, немецкие офицеры...

И.: Усас каку ребенка тогда ненависть...

Е.Р.: Да! Страшная ненависть, большая ненависть была. Да.

И.: Это еще с Киева, наверное, сохранилось...

Е.Р.: Вот в Киеве еще я забыл рассказать про эту кухню. Ноярасскажу.

И.: Потом расскажите.

Е.Р.: Вот про эту кухню напомним мне, что возле зоологического. Отсюда пошла ненависть, вот эта кухня и когда мы возвращались, как задавила гестаповская машина, вот тут, возле Керосинной, мальчика. Вот это я забыл рассказать, это я расскажу потом.

Да И я стал это крушить. А там, значит, какой-то солдат говорит: «Мальши перестань! Перестань добро рушить!» А второй говорит: «Да пусть отведет душу, пусть отведет! Хоть здесь отведет на фрицах душу!»

Особливість цієї історії полягає у специфіці передавання оповідачем власного досвіду, що має велику емоційну значущість. Для його артикуляції Є. Руднев, по-перше, вдається до допомоги інших учасників події, яких включає у розповідь: репліку, в якій дається пояснення власного вчинку і настрою, він вимовляє не від власного імені, а від імені солдата, котрий спостерігав за тим, що відбувалося. До стратегії вибудовування нарративу шляхом включення прямої мови

у теперішньому часі Євген Миколайович вдається доволі часто, що дає можливість і авторові, і слухачеві «вжитися» у розповідь, відчуті події так, ніби вони відбуваються заново. У цьому випадку пряма мова має й інше значення: за її допомогою респондент передає свою точку зору на подію як таку, котру поділяють інші люди. По-друге, в цьому уривку виразно видно допомогу, яку надає інтерв'юер: слова про страшну і велику ненависть вимовляються як відповідь на «підказку» партнера по інтерв'ю. Так само як і відсилання до подальшої розповіді про причину цієї ненависті — випадку холоднокровного вбивства хлопчика, про який Є. Руднев детально розповів пізніше. Це звернення по допомогу до інтерв'юера, вибудовування наративу як відповіді на його питання чи репліки ми вже відзначали, аналізуючи розповідь про випадки згвалтування, трансляція спогадів про які для оповідача є такою ж важкою.

Символічно важливим у цій історії є її початок, коли Євген Миколайович говорить про те, як «все так красиво було, благоухает, солнце бьет через стекла». Варто зауважити, що в наше завдання не входить аналіз чи, тим більше, оцінка вчинку Є. Руднева, для нас важливим є дослідження мовних засобів, до яких вдається оповідач для артикуляції власних спогадів. Описом своєї дитячої ненависті до німців і вчинку, «давшого волю» почуттям, автор намагається передати своє ставлення до війни загалом і для цього поміщає їх у контекст протиставлення «краси» і подальшого руйнування. Цей контраст має важливу компенсаторну функцію: головний герой історії символічно чинить так само, як і той, кого він ненавидить і хто зруйнував «красу» мирного життя.

Закінчивши розповідь про перебування в Німеччині, далі Є. Руднев, як і О. Горєва, певною мірою звертається до конкретних чи уточнювальних питань інтерв'юера. Конкретні питання були присвячені повосній біографії, відповідаючи автор часто згадував про долі своїх рідних і близьких, а також знайомих людей. Уточнювальні питання, відповідно до основної теми дослідження, повертали оповідача до спогадів про досвід перебування в Німеччині, і саме на цьому етапі інтерв'ю у відповідь на поставлене питання Євген Миколайович уперше розповів про власну примусову працю, помістивши цю розповідь у контекст згадування про компенсаційні виплати колишнім примусовим робітникам:

«Сестра работала, да, и она получила вот первый транш, она получила, поскольку она работала, где-то тысяча четыреста евро, она мне говорила. Ей остаются еще порядка девятьсот там или восемьсот евро. Но она уже второй, ее сыновья, я так понимаю, получили, потому что она умерла. Вот...я получил где-то четыреста девяносто девять, а второй с добавкой где-то четыреста там двадцать, где-то так да. Она работала вот, как я уже рассказывал на станции Шлисебанхоф, на сортировке посылок немцам, немецким солдатам. Вот... В Берлине... Потом она работала на какой-то фабрике в Берлине. Да. Но она там работала недолго, она что-то там стащила и каким-то образом это дело замаяли, но ее выгнали оттуда. Вот. Ну и обычная такая работа, когда часто бомбили, это по расчистке руин всех выгоняли. Все, от мала до велика

И.: И вас?

ЕР.: Да. Всех. Абсолютно всех. То, что говорят, что согласно немецким законам Третьего рейха дети до двенадцати лет не работали. Возможно, такой закон и был! Но дети работали. Работали. Да. И по уборке лагеря, и по заготовке брюквы, переносили эту брюкву, все время давали задание. Вот. Перелопачивали в буртах, вот, чтобы она меньше гнила... Ну, а по расчистке руин, конечно, там дети, там... занимались такой работой наиболее легкой. Заметали там, если... там расчистит, там подметали. Вот... и так далее. А взрослые? Взрослые более тяжелые работы: разбирали эти глыбы, выносили на носилках. Вот...»

Власний досвід перебування в Німеччині Є. Руднев, як уже відзначалося вище, у більшості випадків не персоніфікує, його розповідь про самого себе значною мірою орієнтована на узагальнення, що являють собою колективний, а не індивідуальний досвід. У цьому уривку, як і в низці інших, оповідач демонструє інтерес до сучасних трактувань і точок зору на описувані події, в уточнення яких він намагається зробити і свій внесок, тому, певно, обирає логіку

узагальнення, а не індивідуалізації. У цій трансляції колективного досвіду примітним є наступний за наведеним вище фрагмент:

«Ну и насчет того, боролись ли оstarбайтеры, эти узники, с гитлеровцами? Да. Бышо. Естественно, это не было с помощью оружия (смеется) и так далее. Ну и такое было. Это и Людмила рассказывала, и я сам немного помню. Потому что, скажем, вот то, что сыпали в буксы песок, потом эти буксы дымили и по существу вагоны выходили из строя. Это давным-давно известно. И это было, я знаю, лично это видел, как ребята это делали. Вот... А... э... скажем, как вот эти посылки, как Люда рассказывала, там подменяют. Вот она работала на э... сортировке посылки, которые шли на Восток На Восточный фронт. Да. Эти посылки очень часто подменяют. Просили подменять. По цепочке. Откуда это происходило там, от какой организации? Об этом, естественно, там никто не спрашивал, да и кто бы там ответил на это вопрос. Но, тем не менее, да вот четко (кашляет). Тогда вот дальше шла информация, что там-то тогда-то взорвался какой-то э... вагон. Да И, в общем-то, просчитывали, что это как раз взорвался тот вагон, где была эта подмененная посылка. Да. Естественно, никто не спрашивал, что в середине этой посылки. Раз надо подменить, то конечно, все это делали. Вот... Ну... безусловно, что большинство этих, кто так или иначе был причастен к таким диверсиям, немцы или сразу расстреливали, или передавали в гестапо. Ну это тоже, значит, верная смерть. (короткая пауза) Ну это было как нечто само собой разумеющееся, поскольку все знали, есе чувствовали, что Красная армия, не сегодня, завтра будет в Берлине. Вот. И по-иному жить, по-иному действовать было нельзя. Только так».

Цей епізод зберігає ті особливості розповіді Є. Руднева, про які йшлося вище, а саме прагнення оповідача уточнити наявні на сьогодні відомості («это давным-давно известно»), дати чітку інформацію про «автора спогадів» і посилення на учасників події, котрі підтверджують її («это и Людмила рассказывала, и я сам немного помню»). До того ж у цьому фрагменті привертає увагу те, що становить не стільки фактичну, скільки «нарративну правду» [17, р. 46] розказаної історії, яка передбачає додаткові способи розуміння досвіду пережитої події та її значення в житті людини. Наративна правда як організуючий принцип розповіді зумовила появу повідомлення про такі способи «борьбы оstarбайтеров с гитлеровцами», які, відповідно до намірів оповідача, мають продемонструвати безстрашність і сміливість радянських примусових робітників, припускають наявність якоїсь «организации», яка скеровувала і координувала їх «боротьбу», показують загальний настрій і впевненість у швидкому звільненні й захопленні Берліна саме Червоною Армією, що резюмуються однозначною формулою «по-иному жить, по-иному действовать было нельзя».

У цьому, як і в деяких інших фрагментах інтерв'ю, автор виходить зі стереотипів сучасного дискурсу про примусову працю і примусових робітників нацистської Німеччини, який семантично ґрунтується на двох центральних образах—образові борця й образові жертви. На наш погляд, цей уривок є однією з головних значеннєвих точок оповіді. Саме тут Є. Руднев висловлює своє ставлення до всієї описуваної події: за умов надзвичайної небезпеки усіма доступними засобами оstarбайтери боролися з ворогом. Пріоритет образу борця у порівнянні з образом жертви у його розповіді є очевидним, і саме цим вона відрізняється від розповіді О. Горевої, організованої навколо досвіду втрат, страждань і тривоги воєнного часу. Іншою характерною особливістю розповіді Є. Руднева є високий ступінь генералізації смислу, який вкладається в описувану подію в цілому, у своїй розповіді він прагне до презентації сукупного досвіду всіх оstarбайтерів, а не досвіду себе і своєї родини, як у випадку О. Горевої. Порівнюючи ці два автобіографічні наративи, ми можемо говорити про дві стратегії подолання «німецького» минулого, котрі водночас визначають і форму, і зміст інтерв'ю: включення цього минулого в сімейну історію в першому випадку і в колективний досвід усіх примусових робітників—у другому.

Певна річ, пі два приклади не вичерпують усіх можливостей організації розповіді про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. Так само як і наші розмірковування і спостереження не претендують на всеосяжну інтерпретацію всього багатства смислів і значень цих двох історій. До цих, як і до будь-яких інших інтерв'ю, можна ставити безліч інших питань,

застосовувати інші підходи й методи аналізу, що становлять сутність критики усної історичної джерела. У цій статті ми намагалися показати, яким чином, аналізуючи форму і структуру тексту інтерв'ю, можна робити висновки про систему уявлень оповідача та про способи, за допомогою яких пересічні люди, що мають схожий у широкому значенні досвід, структурують свої розповіді й саме минуле.

Література

1. Воронина Т., Утехин И. Реконструкция смысла в анализе интервью: тематические доминанты и скрытая полемика / Т. Воронина, И. Утехин // Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования / Под ред. М. В. Лоскутовой. - М.: Новое издательство, 2006. - С. 230-261.
2. Грил Р. Слушайте их голоса: два примера интерпретации устно-исторических интервью / Р. Грил // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. - СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2003. - С. 296-321.
3. Грінченко Г. Г. Устная история оstarбайтеров: реконструкция события или смысла? / Г. Г. Грінченко // Література та культура Полісся. - Ніжин: НДПУ, 2002. - Вил. 20. - С. 215-219.
4. Грінченко Г. Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров / Г. Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2004. - Вил. 8. - Ч. I. - С. 52-58.
5. Грінченко Г. Г. Текстуальний аналіз усної історичної свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами Харківської області) / Г. Г. Грінченко // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.-Х.; К: Критика, 2004.-Вил. VI.-С. 151-171.
6. Грінченко Г. Г. «Східний робітник» у нацистській Німеччині - усна історія примусового досвіду / Грінченко Г. Г. // Вісник Харківського національного університету. - 2006. - Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». - Вил. 8. - № 715. - С. 98-107.
7. Грінченко Г. Г. Усні свідчення колишніх оstarбайтерів: спроба аналізу / Г. Г. Грінченко // Україна модерна.-Число II.-Кшв-Львів: Критика. 2007-С. 111-126.
8. Грінченко Г. Г. «Устные истории» и проблемы их интерпретации (на примере устных интервью с бывшими оstarбайтерами Харьковской области) / Г. Г. Грінченко // Век памяти, память века: Опыт обращения с прошлым в XX столетии: Сб. статей. - Челябинск: Каменный пояс, 2004.-С.215-227.
9. Грінченко Г. Г. Память о принудительном труде в нацистской Германии: опыт реконструкции / Г. Г. Грінченко // Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2003/2004. Новые научные направления. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. - С. 352-364.
10. Грінченко Г. Г. Принудительный труд в Третьем рейхе: устные свидетельства очевидцев / Г. Г. Грінченко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. - Вил. 19. - Тернопіль: Астон, 2007. - С. 48М88.
- П. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления / Г. К. Жуков. - М.: Изд-во агентства печати новости, 1969. - 734 с.
12. Кузнецов А. В. Бабий Яр: роман-документ / А. В. Кузнецов. - М.: Молодая гвардия, 1967. - 287 с.
13. Нуркова В. В. Автобиографическая память (Структура, функции, механизмы): Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01/Нуркова Вероника Валерьевна. - М., 1998.-305 с.
14. Полян П. «Не-пе-ре-но-сн-мо!» Маленькие оstarбайтеры - угнанные дети // Солоухина-Заседателева Р. На задворках Победы; Карпов Н. Маленький Ostarbeiter / Р. Солоухина-Заседателева; Н. Карпов; [сост. П. М. Полян, Н. Л. Поболь] - М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. - 272 с.
15. Портелли А. Особенности устной истории / А. Портелли // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. - СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2003. - С. 32-51.
16. Руднев Е. Полет без крыльев / Е. Руднев // Радуга. - 2006. - №3. - С. 44-105. •

17. BenEzer G. The Ethiopian Jewish Exodus: Narratives of the Migration Journey to Israel 1977-1985 / G. BenEzer. - London and New York: Routledge, 2002. - 268 p.
18. Curd A., Lanciano T. Features of Autobiographical Memory: Theoretical and Empirical Issues in the Measurement of Flashbulb Memory / A Curci, T. Lanciano // *The Journal of General Psychology*. - 2009. - № 136(2). - P. 129-150.
19. Grele R. Oral history as evidence // *Handbook of oral history* / edited by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, and Rebecca Sharpless; with the assistance of Leslie Roy Ballard. - Lanham, MD: AltaMira Press, 2006. - P. 43-104.
20. Grele. R. Movement without aim: Methodological and theoretical problems in Oral History / Ronald J. Grele (Ed.) *Envelopes of Sound: The Art of Oral History*. - New York: Praeger, 1991. - P. 136-137.
21. Grinchenko G. Ostarbeiters del Tercer Reich: recordar y olvidar como estrategias de supervivencia / G. Grinchenko // *Historia, Antropología y Fuentes Orales*. - № 35 «Utopía y Contrautopía». - 2006. - P. 123-137.
22. Grinchenko G. The Shaping of Remembrance: Individual, Group and Collective Patterns of Memory of former Ukrainian Ostarbeiters / G. Grinchenko // *Beyond Camps and Forced Labour. Current International Research on Survivors of Nazi Persecution*. / Ed. by Johannes-Dieter Steinert and Inge Weber Newth. - Osnabrueck: Secolo Verlag, 2008. - P. 496-504.
23. Grinchenko G. Zwangsarbeit im nationalsozialistischen Deutschland im Kontext des lebensgeschichtlichen Interviews einer ehemaligen ukrainischen Ostarbeiterin / G. Grinchenko // Julia Obertreis/Anke Stephan (Hg.): *Erinnerungen nach der Wende: Oral History und (post)sozialistische Gesellschaften / Remembering After the Fall of Communism: Oral History and (Post-)Socialist Societies*. - Essen: Klartext Verlag, 2009. - P. 133-150.
24. Hitlers Sklaven: Lebensgeschichtliche Anaysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Herausgegeben von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger. - Wien-Koln-Weimar: Bohlau Verlag, 2008. - 500 s.
25. Hoerl C. Episodic Memory, Autobiographical Memory, Narrative: On Three Key Notions in Current Approaches to Memory Development / C Hoerl // *Philosophical Psychology*. - Vol. 20. - № 5. October 2007. - P. 621-640.
26. Labov W. Speech actions and reactions in personal narrative // *Analyzing Discourse: Text and Talk. Georgetown University Round Table* / Ed. by D. Tannen/W. Labov. - Washington, DC: Georgetown University Press, 1987. - P. 217-247.
27. Portelli A Oral History as Genre // *Narrative and Genre* / Ed. by M. Chamberlain and P. Thompson / A. Portelli. - London and New York: Routledge, 1998. - P. 23-45.
28. Rosenthal G. Biographical method - biographical research // *Qualitative Research Practice* / Ed. by S. Clive, G. Gobo, J. F. Gubrium, and D. Silverman / G. Rosenthal. - London: SAGE Publications, 2004. - P. 48-64.
29. Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Haftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939-1945 / M. Spoerer. - Stuttgart, Mtinchen, 2001. - 332 s.
30. Schwarze G. Kinder, die nicht zahlten: Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg / G. Schwarze - Essen: Klartext-Verl., 1997. - 336 s.
31. Wallace J. B. Reconsidering me life review: The social construction of talk about the past / J.B. Wallace//*Gerontologist*. -Feb.1992. -Vol.32.-Issue 1. - P. 120-125.

ЄГРІЩЕНКО Г. Г., 2009